

Geçmiřten Günümüze Kum Kenti*

RESUL CA'FERİYAN

Çev.: Metin BOZAN

1996 yılından beri bir eyalet başkenti olan Kum, Tahran'ın 140 km. güneyinde orta İran'da ülkenin en büyük çölü olan Kevîr'in kıyısında bir şehirdir. İslam'ın bölgeye gelmesinden yüzyıllarca önce, bölgedeki pek çok mezra arasında büyük bir köydü. Şehrin orijini ve adı ile ilgili bir kaç rivayet ve teori vardır. Bunlardan güvenilir olanlarından birisine göre, şehrin adı birbirine komşu meskenler (küme evler) anlamında olan "küme (kûmeh)"den türemiştir. Araplar tarafından "Qum" olarak isimlendirilmeden önce "Kum" olarak biliniyordu. Diğer bir teoriye göre bölgenin bir bölümünün ismi olan "Kemîdân," dan türemiştir. Daha sonraları oraya göç edip yerleşen Araplar tarafından "Qum" olarak telaffuz edilmeden önce "Kum" olarak kısaltılmıştı.

Müslüman Araplar, İran'ı fethettikten sonra pek çok kasabaya yerleştikleri gibi, bu dağınık mezralara ve Kum'a da yerleştiler. Arapların yerli İranlılarla karşılaşmalarının kayıtları, Hasan b Muhammed b. Hasan tarafından 379/989'da telif edilen ve bölge hakkında en önemi kaynak olan *Târîh-i Kum* dâhil, pek çok kaynakta zikredilir. Bu bölgenin tarihindeki en büyük değişiklik bölgenin merkezi parçasının 2/8.-3/9. yüzyıllarda bir kente dönüşmesi idi. O zamandan beri 4/10. yüzyıl ve daha sonraları yazılmış olan pek çok coğrafya eserinde Kum zikredilmiştir. 4/10. yüzyılda derlenen coğrafya eserlerinde kentin ünü, ezici bir şekilde Sünni olan çevre şehirlerinin aksine Şii karakterinden dolayı idi. Arap yerleşimciler farklı kabilelere mensuptu. Ancak onlar arasında baskın olan kabile (Sâib b. Mâlik el-Eř'ârî ve yeğerlerinin soyundan gelen) Yemenli Eř'ariler idi. Bunlar eskiden Irak'ta ikamet etmekteydiler. Ancak Emevi sultanları ile aralarında ortaya çıkan dini ve politik ayrılıkları nedeniyle 1./7. asrın 70

* Makalenin aslı "Kum: Past and Present", *message of Thaqaalayn*, Cilt: 6, Sayı: 3-4 (2001), s. 131-150'de yayımlanmıştır.

ve 80'li yıllarında bölgeye göç ettiler. Şii olan Eş'ârîler kasabanın kontrolünü ele geçirdiler ve sadıkane bir şekilde mezheplerine bağlandılar. Ali b. Musa'nın kızı Masume Fatıma'nın 201/816 yılında buraya defnedilmesinden sonra kentin Şii karakteri daha da pekişti ve öncesine göre (kentin adı) daha çok anılmaya başlandı.

Toplu yaşama ve çiftçilik deneyimine sahip olan Eş'ariler, Kum'un etrafında pek çok yeni köy inşa ettiler ki, bölgenin pek çok köyü ve akarsuyu bu kabilenin mensuplarının adını almıştır.¹

4/10. yüzyıldan itibaren Kum, batıda Hemedan'a, güneyde Isfahan'a, kuzey'de ise Rey ve Kazvin'e kadar olan bölgeyi kapsayan İran'ın Cibâl eyaletinin bir parçası olarak kabul edildi. Şehrin su ihtiyacı, kısmen yeraltı kanalları (*kanât*) aracılığıyla, kısmen de Honsâr ve Golpâyegân dağlarından çıkan Kum nehrinden karşılanmaktaydı. *Tarih-i Kum*'a göre şehrin suyu önceleri yumuşak imiş; ancak son birkaç yüzyılda yeraltı tuz kaynaklarının karışmasıyla sertleşmiştir. Günümüzde Kum'un suyunun sertliği şehrin başlıca problemlerinden birisidir. Şehri doğu ve batı şeklinde ikiye bölen Kum nehri, İslamî devrim'den ardından son yirmi yılda (1994) yapımına başlanan 15 Hordâd barajının inşasından sonra fiilen kurudu.

Büveyhiler döneminde (4/10. yüzyılda) Şii karakterinden dolayı Kum, bazı hükümdarların dikkatini çekti. Selçuklular dönemi boyunca (5-6./11-12. yüzyıllar) Cibâl eyaletinin diğer şehirleri gibi, bir kaç edip ve kâtip kazandırarak devletin yönetimine katkıda bulundu.² Şehrin Mescid-i Câmi'i bu dönemin eseridir. Bir Şii kent olarak Kum, bu dönem boyunca sakinlerinin de Şii olmaları dolayısıyla Rey, Kâşân, Evih ve Ferâhân ile yakın ilişkiler kurdu. Moğol istilası boyunca kasaba, diğer İran şehirleri gibi katliam ve yıkıma maruz kaldı.

8/15. ve 9/16. yüzyıllar boyunca küçük bir kent olarak kalmasına rağmen Kum, Masume Fatıma'nın türbesi dolayısıyla hükümdarlar ve asilzadelerin dikkatini çekmeye devam etti. 8/15. yüzyılda kasaba, bölgede hâkimiyet kuran daha büyük güçlerle ilişki kurarak yerel bir güç olmayı başaran Saffiler³ gibi bazı ünlü aileler tarafından yönetildi. Bununla birlikte rakip ailelerin şehrin kontrolünü ele geçirme teşebbüsleri şehri sık sık saldırılara maruz bıraktı.⁴

¹ Bkz. Hasan b. Muhammed el-Kummî, *Târîh-i Kum*, yer indeksi.

² Ali Asgar Fakîhî, *Târîh-i Mezhebî-i Kum*, s. 131-132.

³ Muderrîsî, *Kum Nâme*, s. 9-37.

⁴ 8. ve 9. cu yüzyıllarda Kum'un durumu ile ilgili olarak bkz. Muderrîsî, *Kum der Karn-i Nohum-i Hicrî* (9. yüzyılda Kum)

Kent 9/16. yüzyıl boyunca Kara Koyunlu ve Ak Koyunlu hükümdarların dikkatini çekti. Örneğin Ak koyunlu hükümdar Uzun Hasan (857-882/1453-1478), kasabayı kışlık başkenti olarak kullandı ve zaman zaman bahar boyunca da burada kaldı. Kasaba bu hanedanlığın hükümdarlarının kışlık başkenti olarak bilinirdi. Kara Koyunlu hükümdarlarının türbenin mütevellisi ile ilgili yayınladıkları hükümdarlık fermanları halen mevcuttur.⁵

Safeviler Döneminde Kum

Kara Koyunlu olan atalarından Cibâl eyaletine özellikle de Isfehan ve Kum'a geçici ikamet maksadıyla seyahat etme geleneğini miras alan Şah İsmail (907-930/1501-1524), Şii inançlarından dolayı bu şehre büyük değer vermiştir. Masum (Fatıma)nin türbesinin kuzey bölümü Şah İsmail döneminin hatırasıdır. Bir kitabede de belirtildiği gibi 925/1519 yılında inşa edilmiştir. Bu dönemden sonra Kum, hükümdarların ilgisini daha fazla çekmiştir. Türbenin kutsal çevresi onun hükümdarların ve asilzadelerin mezarları için merkezi bir yer olmasına neden olmuştur. Safevi hükümdarlarından beş tanesi olan Şah Safi(1052/1642), Şah Abbas II (1077/1666), Şah Süleyman (1105/1693), (Afgan istilacılar tarafından azledilip öldürülen) Şah Sultan Hüseyin(1135/1722) ve (1144/1731'de azledilen) Şah Tahmasb II ile pek çok Safevi Prens ve asilzadenin mezarı da Hazreti Masume'nin türbesi çevresindedir.⁶ Başka yerlerde ölen kimselerin mezarının Kum'a taşınması geleneği eskilere dayanıyorsa da Safeviler döneminden itibaren bu, günümüze kadar devam eden yaygın bir gelenek haline geldi.

Şah Abbas II'nin ziyaret niyeti ve Feyz Kâşânî(1091/1680) ile görüşmek amacıyla sık sık (Kum'a) seyahat etmesi, şehrin bu dönemdeki önemini göstermektedir. Bunun da ötesinde Molla Sadra Şirâzî(979-1050/1571-1640) ve Kâdî Said Kummî'nin Kum'da geçici ikametleri ve Molla Muhammed Tâhir el-Kummî(1098/1686) ve Feyyâz Lâhîcî(1072/1661)'nin (buraya) yerleşmesi şehrin ilim merkezi olarak önemini gözler önüne sermektedir.

Kaçarlar Döneminde Kum

Süphesiz son iki yüzyıl içinde Kum'un fiziksel ve kültürel gelişmesi Kaçarlar, özellikle de Feth Ali Şah (1212-1250/1797-1834) ve onun bazı na-

⁵ Muderrîsî, *Türbe-i Pâkân*, c. 1, s. 193 vd.

⁶ Bu mezarın kitabeleri için bkz. Setüdeh, *Kitâbeha-yi Haram-i Mutahhar-i Hazret-i Ma'sûme ve Hazîrehâ-yi Etrâf-i An*, s. 33-34.

zırları, aynı zamanda çocukları ve torunları himayesinde olmuştur. Feth Ali Şah, iktidarının başlangıcında, Masumenin türbesini restore etmek için birkaç bin tümen tahsis etmeye and içmişti.⁷ Bu dönemde Şah'ın himayesinden hoşlanan Kavânin'in müellifi Mirzâ el-Kummî(1232/1816), orada yaşamaktadır. Feth Ali Şah, (türbeyi) ziyaret ve Mirzâ el-Kummî ile görüşmek maksadıyla Kum'u birkaç defa ziyaret etti. Birçok kitabe tarafından da teyit edildiği gibi türbenin günümüz yapısı büyük ölçüde Kaçarlar döneminde inşa edilmiştir. Kum, bu dönem boyunca yeni bir büyüme evresine tanıklık etti. Bir dizi yeni yeraltı kanallarının yanı sıra Kaçar asilzadeleri ve kentin soyluları tarafından pek çok yeni yapı inşa edildi.

Kaçarlar ailesinin pek çok üyesi türbenin eski avlusuna (Sahn-i 'Atik) gömüldü. Onlar arasında en önemli olanı güzel mermerler ile kaplanmış ve zarifçe süslenmiş bir oda içine yerleştirilmiş olan Feth Ali Şah'ın mezarıdır. Pek çok Kaçar prensi de burada gömülüdür. Muhammed Şah Kaçar'ın mezarı da aynı avludadır. Türbe (avlusun) de mezarı olan diğer Kaçar şimalar arasında (Nasruddin Şah'ın annesi) Mehd 'Ulya, (kızı) Fahu'd-Devle, Kaçarlar dönemi politikasının önemli şimalarından Mu'temedü'd-Devle ve Mirzâ Hasan Hân Mustavfi'l-Memalik bulunmaktadır.⁸

Kaçarlar döneminde Kum'un demografik yapısında da değişiklik olmuştur. Toplu göçler batıdan çok sayıda insanı getirdi. Bunlar Kum'a ve etrafına yerleşti ve tedrici olarak demografik yapıyı değiştirdi. Bu (değişiklik) o kadar oldu ki, kasabanın yerlileri, Mescid-i Câmî ve Türbe arasında kalan eski yerleşim yerine hapsedildiler. Kum'a göç eden önemli gruplar arasında Beydilliler, Zendiyeliler, Sa'dvandlar, Gâ'inîler, Kelhurlar, Lâşinîler, Kurzehbarlar, Abdu'l-Mâlikîler, Helecler⁹ ve Şadkulular yer almaktaydı.¹⁰ Târîh-i Dâru'l-İmân-i Kum gibi çalışmaların tedvin edilmesinde etkili olan Nasiriler dönemindeki Kum ile ilgili hususları kaydetmeye yönelik çağdaş bilimsel ilgi sayesinde, söz konusu dönemdeki canlı bir portresi yeniden inşa edebilir.¹¹

⁷ Muderrîsî, *Türbe-yi Pâkân*, c. 1, s. 27.

⁸ Bkz. Setûdeh, *Kitâbehâ*, s. 49-51. Mezar kitabesi için bkz. Şubeyrî Zencânî, Ahmed, "Sefernâme-i Kum," *Mîrât-i İslâmî-i Irân* içinde, No. 9, s. 596-600.

⁹ Bkz. *EP* ilgili yerler.

¹⁰ Bkz. Muderrîsî, *Kum Nâme*, s. 79-84.

¹¹ Bkz. John Girmi, "Ta'rîh-negârî-yi Kum der Dore-yi Nâsirî," *Gencîne-i Şehâb* içinde, c. 2 s. 65-94.

Pehlevi İktidarı Döneminde Kum

Şehrin gelişmesi bu dönemde tedrici olarak devam etti. İlk yeni yollar 1928'de tasarlandı. Kaçarların son dönemlerinden beri Tahran ile güneydeki şehirler arasında bir transit yol kasabası olması hasebiyle Kum'un önemi açıktır. Kum'dan geçen Tahran'ı güney kesimine bağlayan demir yolu ağı 1937 yılında inşa edildi. 1965'ten bu yana kuzeyde Kum'u Tahran'a, güneyde ve batı tarafında ise Kâşân, Isfehan ve Ereğ'e bağlayacak yeni yollar inşa edilmektedir. 1975'ten beri petrol gelirlerinin artması ile birlikte Şehrin gelişmesi hızlı bir şekilde ilerledi ve yeni resmi kurumlar inşa edildi.¹²

Şehrin gelişiminin bir parçası da Türbe mütevellisi ve lider Ulema tarafından gerçekleştirildi. Örneğin önde gelen dini otoritelerden biri olan Ayetullahî'l-Uzma Şihabuddin el-Mar'âşî, 1353/1974 yılında kasabada en büyük kütüphaneyi kurdu. İslam devriminin (1979) gerçekleşmesinden önce sıradan okullarının yanında Tahran Üniversitesine bağlı bir fakülte vardı. Şehirdeki diğer eğitim kurumları, dini eğitiminin yanı sıra birkaç süreli yayın yapan dini medreseler ve enstitülerdir.

Hazreti Masume'nin türbesi bu dönemde dikkate değer bir değişim geçirmedi. Ancak türbenin kuzeydoğu tarafına doğru mezarlığın önemli bir parçası asfalt yol ve parka çevrildi. Ki bu parça halen mevcuttur ve Şeyhân Mezarlığı olarak bilinmektedir.

Pehlevi dönemi boyunca Kum'da üç farklı güç merkezi vardı. Bunlardan ilki hükümeti temsil eden şehrin yöneticisi, ikincisi oldukça zengin olmasının yanı sıra pek çok bağısı ve mülkü kontrol eden türbenin mütevellisi,¹³ üçüncüsü manevi ve dini liderliği temsil eden ve gerek halk arasında ve gerekse medrese öğrencileri arasında pek çok takipçisi olan yüksek ulema meclisi.

¹² Kâsimî-Nezhâd, *Râhnâmâ-i Kum*, 1354. Şehrin gelişimi ve modern enstitülerin ortaya çıkışı ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. Ibnu'l-Rizâ, *Kum ez nazar-i Ictimâ'î İktisâdî*.

¹³ Anayasa Hareketini takip eden yıllarda türbenin mütevellilik görevi Şeyh Fadlulâh Nuri'nin arkadaşı olan Muhammed Bâkır Tevliyet tarafından yürütüldü. Onun Sâlâr ve Ebû Fadl adında iki oğlu vardı. Sonuncusu Dr. Musaddık'ı desteklemesinden dolayı görevden alınana kadar kurumu uzun yıllar yönetti. Kısa bir süre yeniden göreve gelmesine rağmen menfaat çatışması nedeniyle tekrar azledildi ve yönetim Dr. İkbâl'in kardeşi Neft'e, sonra da bir süre Tahran belediye başkanlığı da yapan Mihrân'a geçti. Tevliyet, büyük bir servete sahip oldu ve bununla daha sonraları din adamlarının etkin olmasından yana olan bir grup din adamıyla ortaklaşa yavaş yavaş fonlar oluşturdu. Son yıllarda bu fonlar İmam Sâdık Üniversitesi tarafından idare edildiği anlaşılan Bünyad-ı Tahir adında bir vakfın yönetimine verildi.

Tıpkı diğer şehirler gibi Kum da Pehleviler döneminde yeni bir evreye girdi. 1926'da Rıza Şah'ın karısı ve kızı, geleneğe karşı görülmemiş bir hakaret içinde, kadınlar için geleneksel İslami kıyafet olan hicab/örtüye girmeksizin Kum'u ziyaret ettiler. Bu durum, din adamlarından birisi olan Şeyh Muhammed Takî Bâfkî (ö. 1946) tarafından şiddetle protesto edildi. Birkaç gün sonra Rıza Şah, Kum'a gelip protestocuyu cezalandırdı. Bu din adamlarının rejim ile ilk karşı karşıya gelişleriydi. Ertesi yıl Ağa Nurullah en-Necefi (ö. 1927) tarafından Rıza Şah rejimine karşı koyma şeklinde devam eden bir anlaşmazlık yaşandıysa da, rejim tarafından bastırıldı.

Rejimin modernizasyon politikaları Ayetullah Şeyh Abdülkerim Hâ'rî (ö. 1936) tarafından protesto edildi. Ancak rejim, tüm bu direnişlere aldırmaksızın, din adamlarına karşı, medreseleri kapatma, din adamları ve ilahiyat öğrencilerinin geleneksel kıyafetleri sınırlamalar getirme, geleneksel matem törenlerini yasaklama, kadınları örtüden arındırma gibi din adamları ve dindarlar tarafından kızgınlıkla karşılanana önlemler almaya devam etti.

Kentin politik önemi 1339/1961'in sonları 1340/1962'li yılların başlarında siyaset sahnesine girmesi ile başladı. Ayetullah Ruhullah el-Musevî el-Humeynî tarafından başlatılan ve genç din adamları tarafından desteklenen politik aktivizm Pehlevî rejimine karşı yeni bir siyasi mücadele alanı yarattı. Rejimin katı bir şekilde uyguladığı şiddetli baskılar, muhalefet bastırılıncaya kadar dört yıl devam etti. Ayetullah Humeynî Türkiye ve Irak'a sürgün edildi. Bu dönemden itibaren Kum, din adamlarının kitaplar, risaleler, bildiriler yayınlamak ve Ramazan ve Muharrem ayları boyunca kırsal bölgelere vaizler göndermek gibi etkinliklerle İslam devrimi fikrini yaymaya yönelik çabalarıyla rejim karşıtı protestolar ve faaliyetlerin merkezi oldu. Müteakip yıllarda şehrin pek çok din adamı tutuklanıp hapsedildi. Haziran 1965 yılında Şah'ın güvenlik güçlerince ilahiyat öğrencilerine karşı gerçekleştirilen saldırı ve Feyziyye medresesini kapatmasından sonra, İslam Devrimini tetikleyen olay 9 Şubat 1978'de bu şehirde meydana geldi. O gün İran'ın diğer şehirlerine de yayılıp nihayetinde Şubat 1979 yılında Pehlevî rejiminin devrilmesine ve yerine Kum'un manevi ve entelektüel merkezini oluşturduğu İslami Teokratik Cumhuriyetin kurulmasıyla sonuçlanan devrim meşalesi yakıldı.

İslam Devriminden Sonra Kum

İslam devriminden sonra Kum'un dini eğitim ve dini liderliğin merkezi olarak temayüz etmesi ile birlikte, şehrin gelişimi için gerekli olan

şeyler resmi kurumlar tarafından daha dikkatle karşılanmıştır. Şehrin hudutları, göç edenlerin sayısındaki artış ile genişlemiştir. Kum'un dört bir yanına yeni mekânlar ilave edilerek şehrin çevresine Şehr-i Kâim, Yezdân Şehr, Şehrek-i İmam Humeynî, Sefa Şehr, Şehrek-i İmam Hasan ve Şehrek-i Kuds gibi pek çok yeni yerleşin alanı kurulmuştur. Ayrıca son yirmi yılda pek çok yeni medrese, akademik enstitü ve kütüphane inşa edildi. Şehrin nüfusu 1956 yılında 96.499 iken 1991 yılında 681.253 oldu. 2000'in sonunda ise şehrin kırsal alanında yaşayanlar ile birlikte nüfusu 825.627'ye yükseldi. Göçmen nüfus dört gruptan oluşmaktadır. Bunlardan ilki Kum'a eğitim maksadıyla gelip zaman içinde buraya yerleşenlerdir. Büyük bir göçmen grubu ise İran ile savaş sırasında Irak'tan sürgün edilen Iraklılardır. Bunlar Guzer Han'da kendi çarşılarını kurmuşlardır. Yine bunların büyük çoğunluğu Yezdân Şehr'de ikamet etmektedir. Üçüncü grup son 23 yıl boyunca Kum'u mesken haline getiren pek çok sayıdaki Afganlı mültecidir. Dördüncü grup ise kırsaldan göç edenler, özellikle de Hemedan, Zencân ve Doğu Azerbaycanlı Türkçe konuşan köylülerdir. Bu son grup, yerleşimcilerin en büyüğüdür. Bunlar, hâlihazırda genişleyerek şehrin büyük bir bölümünü oluşturan ve İslami devrimden önce Nirûgâh olarak adlandırılan yoksul bir semti kurmuşlardı. Bu yerleşimcilerin çoğu işçi ve esnaftır.

Dini Eğitim Merkezi Olarak Kum

On iki İmamcı Şiilerin İran'da kurulan ilk bağımsız merkezi olarak Kum, 2/8. yüzyıldan beri mezhep mensuplarının kontrolü altında oldu. Peygamber soyundan gelen imamların takipçileri olarak masum imamların rivayet ve geleneklerini kaydedip korudular. Bağdat dışında başka bir merkezleri olmadığı için Kum'u Şii hadis akademisi haline getirdiler. Eş'ârî kabilesinden pek çok sayıdaki Kumlu'nun adı 4/10. yüzyıla kadarki Şii müelliflerin listesini içeren Necaşî'nin Ricâl'inde geçmektedir. Yine imamların sözlerini aktaran raviler arasında Kum'a mensup pek çok kimsenin adı büyük Şii Hadis eseri olan el-Kâfi'de kaydedilmiştir.

Abdülcelîl Râzî'nin 6/12. yüzyılda birkaç medrese bulunduğunu aktarmasına rağmen, İran'daki Şii eğitimin Rey ve İran'ın kuzeyindeki diğer şehirlere kaymasından dolayı, 5/11. yüzyıldan sonra Kum'un akademik bir merkez olma vasfının kaybolduğu anlaşılmaktadır.¹⁴ Feyz Kâşânî (ö. 1091/

¹⁴ Nakz, s. 195-196.

1680) ve Molla Muhammed Tâhir Kumî (ö. 1098/1686) Safavîler döneminde burada yaşadılar. Ancak (mezarı Masume'nin türbesinin büyük avlusunda bulunan Kutbuddin er-Râvendî (1112-1182) müstesna) 5/11. yüzyıldan 12/17. yüzyıla kadar geçen uzun bir zaman diliminde burada önemli şahsiyetler yaşamadı. Kum'un dini bir akademi (merkezi) olarak yeniden ortaya çıkışı Kaçarlar'ın şehre olan özel ilgisi sayesinde. Şii dünyanın en önde gelen simalarından biri Feth Ali Şah Kaçar ile mükemmel bir ilişkisi olan Mirzâ-i Kumî (ö. 1232/1816) idi. Dini bir otorite (Merce-i Taklit), fıkıh ve fıkıh usulüne dair önemli eserlerin müellifi olarak o, akademik bir merkez olarak Kum'un tarihinde bir başlangıç noktası kabul edilir. Bununla beraber, Kaçarlar döneminde Kum, akademik merkezden ziyade temelde bir ziyaret merkezi olarak kalmaya devam etmiştir.

Akademik bir merkez olarak şehrin hayatında yeni dönem, Ayetullah Şeyh Abdülkerim Hâirî (1276-1355/1859-1936)'nin 1340/1921 tarihinde Kum'a gelmesiyle başladı. Kaçar rejiminin yıkılmaya yüz tuttuğu ve Pehlevî rejiminin tedrici olarak kurulmaya başladığı dönemde, bu fakih ve müderrisin liderliğinde Kum'da akademik merkez kuruldu. Bundan önce olduğu gibi, bundan sonra da 5/11. yüzyıldan itibaren Necef, Şii ulema ve fakihlerin liderliği altında en önemli eğitim merkezi olmaya devam etti.

Ayetullah Hâirî, Irak'ın kutsal şehirlerinin akademik merkezlerinde eğitim görmüştü. Arak şehri'nin yakınındaki Sultanâbâd'da ikamet etmek, dini ilimlerde öğretmenlik ve dini rehber olarak çalışmak amacıyla 1332/1913-14'te Irak'tan döndü. Bununla beraber, Necef gibi Kum'un bir ziyaret merkezi olmasından kaynaklanan elverişli konumunu dikkate alarak, dini bir akademinin kurulması için uygun bir mekân olması dolayısıyla Kum'u tercih etti. 1340 yılının Recep ayında (İran'ın yeni yıl başlangıcına denk düşen 21 Mart 1922'de), şehrin bazı müderrislerinin daveti üzerine Kum'a geldi ve Hawza-i İlmiyye'yi kurdu. Kum'da geçen hayatının son on beş yılında o, birkaç ünlü âlimin şehre yerleşmesini teşvik etti. Feyziyye Medresesini genişletti. Öğrencilere mütevazî bir maaş ödedi. Dini eğitim gören öğrencileri siyasetten uzak durmaya teşvik ederek Rıza Pehlevî Han rejiminin ulema karşıtı baskısını azalttı. 6/12. yüzyılda inşa edilen eski bir medrese,¹⁵ Safeviler¹⁶ ve Kaçarlar¹⁷ dönemlerinde genişletilip yenilenen Feyziyye Medrese-

¹⁵ Türbe-yi Pâkân, c. 1, s. 132.

¹⁶ 934/1527'de Tahmâsb I tarafından.

¹⁷ 1213-1214/1798 yıllarında Feth Ali Şah tarafından.

si'nin ünü, binayı yenileyen ve yapıya ilave bir kat ekleyip bir kütüphane kuran Hâîrî dönemine kadar uzanır.

Hâîrî'nin ölümünün (17 Zülkaade 1355/10 Behmen 1315/30 Ocak 1937) ardından dini bir akademi olması bağlamında Kum'un öneminde geçici bir gerileme dönemi söz konusudur. Bu durum Ayetullah Burucerdî'nin (şehre) gelişi (1944) ve Ayetullah Seyyid Ebu'l-Hasan Isfehanî'nin Necef'te ölümünün (1946) ardından Şii dünyasının en büyük dini otoritesi olarak tanınmasına kadar böylece devam etti. Bununla beraber Rıza (Pehlevî)'nin 1320/1941'de tahtan çekilmesinin ve rejimin din karşıtı politikalarının azalmasının sonucunda pek çok genç, dini çalışmalarla ilgilenmeye başlamıştı. Ayetullah Burucerdî'nin varışından itibaren Havzâ-i İlmiyye hızla büyümeye başladı. Aralarında İslamî devrimin müstakbel lideri Ayetullah Ruhullah el-Musevî el-Humeynî'nin de bulunduğu Hâîrî'nin öğrencilerinden bazıları Havza'nın kıdemli öğretmenleri arasındaydı. Ayetullah Hâîrî döneminden itibaren Necef'te bulunan pek çok âlim tedrici olarak Kum'a göç edip Havza'nın gelişimine katkı sağladı.¹⁸ Pek çok medresenin masraflarının karşılamasının yanı sıra Burucerdî, Türbe'ye bitişik olarak Mescid-i A'zam olarak bilinen büyük bir cami inşa etti (inşaatına 1374/1954'te başlandı). Ki bu cami, günümüze kadar en seçkin âlimler tarafından en yüksek seviyedeki eğitimin (ders-i hâric) verildiği büyük bir eğitim merkezidir. Aynı zamanda bu dönem boyunca iki dini süreli yayın da neşredildi.

Burucerdî dönemi boyunca, geçmişin baskıcı politikaların azalması ile birlikte ulema, tedricen politika içine girmeye başlamıştır. Yine Pehlevî sarayı ve Komünist partinin din karşıtı propagandalarının direkt bir sonucu olarak, din karşıtı akımların şiddetli saldırılardan dehşete kapılan ve ulemayı ülkenin kültürel, dini gelenek ve kimliğinin savunucuları olarak kabul eden dindar kesim arasında ulemanın sosyal ve politik konumu yükseldi.

Ayetullah Burucerdî, Ferverdîn 1340/Şubat-Mart 1961'de öldü. Onun ardından aralarında Ayetullah Humeynî'nin de bulunduğu pek çok âlim merce'iyeye konumuna yükseldi. Hümeynî politikaya girince, kendisini önce 1343/1964 yılında Türkiye'ye, akabinde Necef'te ikamet etmek zorunda kaldığı Irak'a sürgün eden Pehlevî rejimi ile karşı karşıya geldi. Anayasa Hareketi tecrübesinden sonra din adamlarının politik arenaya girmesi Bu-

¹⁸ Bkz. Asâru'l-Huccet, s. 76-86.

rucerdî dönemiden itibaren başlamıştır. 1340-43/1961-64 yılları, Şah'ın toprak reformları, ak devrimin altı esası, kapitülasyonlar ve anayasa islahatına karşı, ulemanın bir dizi protesto çalkantıları ile anılır. Bu çatışmaların en kanlısı, sadece Kum'da değil Tahran ve diğer pek çok şehirde de gerçekleşen 15 Hordâd 1343/5 Haziran 1964 olayıdır. Bunu, devrimci liderinin tutuklanıp hapse atılmasına karşı halkın gösterdiği öfke ve protestolar izledi.

Ayetullah Humeynî'nin 1343/1964'teki sürgününden sonra dini liderlik görevi Kum merkezli üç ayetullah tarafından yerine getirildi. Bunlar, Seyyid Muhammed Kâzım Şeriatmedârî (ö. Nisan 1986), Seyyid Muhammed Rızâ Golpâyegânî (ö. Aralık 1993) ve Seyyid Şihâbuddin Mar'aşî (Ağustos 1990)'dir. Bunlardan her biri, medreseler, kütüphaneler ve vaizlik eğitimi veren akademik merkezler gibi birtakım kurumları kurdu. Rıza Han'ın saltanatının sonlarına doğru Kum'da dini eğitim gören öğrencilerin sayısı beş yüz civarında iken,¹⁹ 1975 yılında bu sayı altı binden fazla, 1991 yılında ise yirmi üç bin civarında idi. Halen Kum'da İranlı ve İran dışından gelen öğrencilerin toplam sayısı otuz beş binden fazladır. Devrimden önceki yıllarda Kum'da modern tarzda bazı medreseler inşa edilmişti. Mezunlarının hâkimlik görevi yaptığı Hakkânî medresesi bunların en meşhurdur.

Çoğu geleneksel eğitim veren pek çok sayıda başka okul da ayetullah Gülpâyegânî himayesinde inşa edildi.

Devrimden sonra, dini eğitim almak amacıyla Havza'ya gelen öğrencileri barındıran pek çok okul kuruldu. Zamanla bu okulların faaliyetlerini koordine etmek amacıyla Şurâ-i Mudiriyyet-i Havza İlmiyye-yi Kum adında bir özel düzenleme kurulu oluşturuldu. Son yıllarda din eğitimi veren okullar için müfredat programı hazırlamak, Kum ve diğer şehirlerde bulunan pek çok sayıda okulun faaliyetlerini denetlemek amacıyla büyük bir kurul oluşturuldu. Sekiz yıldan on yıla kadar süren eğitimden geçtikten sonra bu okullardan mezun olanlar, farklı türden meslek sahibi olurlar. Onlardan bir kısmı ileri düzeyde eğitim almak ve zamanla hoca olmak için Havza'da kalmaya devam ediyorlar. Süreç içerisinde üstün yeteneklere sahip âlim konumundaki kıdemli hocalardan bir kısmı hayatlarının ileriki yaşlarında dini otorite (merci') oluyorlar. Bu göreve seçilmek için, üstün ahlaki özellikler, kişisel karizma ve toplumun güvenini kaza-

¹⁹ Bkz. *Asâru'l-Hucet*, c. 2, s. 119.

nabilme yeteneğine bağlıdır. Son yıllarda Havza'nın meşhur dini-politik yapısı, halkın aralarından birisini taklit (Şeri meselelerde takip edilen uzman) seçmesi amacıyla Merciiyye görevi için Kum medreselerinden seçkin adaylar çıkardı. Necef'in seçkin okulları da Merciiyye görevi için adaylar çıkarmaya devam etmektedir.

İslami devrimin başlangıcından beri, ülke dışından pek çok sayıda Müslüman genç geleneksel İslami eğitim için Kum'a gelmektedir. Önceleri onlar, şehirdeki büyük medreselerden Huccetiyye Medresesine kaydediliyorlardı. 1993 yılında İmam Humeynî medresesi olarak anılan büyük bir medresenin inşasıyla, yabancı öğrencilerin akademik eğitimi merkezileştirildi. Bu öğrenciler, Pakistan, Hindistan, Afganistan, Afrika ülkeleri ve diğer ülkelerden gelmektedir. Bunlardan Lübnan, Bahreyn, Suudî Arabistan gibi Arap ülkelerinden gelenlerin bir kısmı kendi müstakil medreselerine sahiptirler. Camiatu'z-Zehrâ, İran ve ülke dışından dini eğitim için gelen bayan öğrencilere tahsis edilmiş büyük bir medresedir.

Geleneksel medreselerin yanı sıra Kum'da medrese mezunlarının yargı hâkimi olmaları için gerekli eğitimi vermek maksadıyla bir hukuk fakültesi olarak inşa edilen Medrese-i 'Alî-i Kazâ'den doğan resmi üniversite de vardır. Bu medrese daha sonra çeşitli sosyal ve beşeri bilimlerin eğitimi veren Kum Üniversitesi'ne dönüştürüldü. Medrese mezunlarına beşeri ve sosyal bilimler alanında eğitim veren diğer eğitim akademileri arasında Şeyh Müfid Üniversitesi, Bâkır-ül-Ülüm Enstitüsü, (İslam Devrim Muhafızları'na bağlı olan) Şehit Mahallâtî Akademisi ve Radyo-Televizyon Akademisi sayılabilir. İslami Açık Üniversite (Dânishgâh-i 'Azâz-i İslamî)'nin Kum şubesi, bayanlara yönelik bir medikal bilimler üniversitesi olan Fâtimiyye Üniversitesi, Tahran üniversitesi'ne bağlı bir fakülte yine pek çok sayıda öğrenciye eğitim vermektedir.

İran şehirleri arasında Kum, Tahran'ın ardından en fazla kitapevi ve yayınevine sahiptir. Son yıllarda kurulmuş ve İslami ve sosyal bilimlerin değişik alanlarında araştırmalar yapan pek çok araştırma enstitüsü de vardır.²⁰ Bu enstitülerin pek çoğu özel konularda akademik dergiler yayınlamaktadır. Dini, sosyal, kültürel ve politik konularda araştırmalara tahsis edilmiş otuzdan fazla dergi vardır.²¹

²⁰ Bkz. *Kitâb-i Zerd, Beşîr* 79, Merkez-i Mudîriyyet-i Hawza-i 'Ilmiyye-i Kum, 1379.

²¹ Bkz. Bâbâ Mîrî, *Râhnemâ-i Matbû'ât-i Kum* 1302-1379.

Bir Ziyaretgâh Olarak Kum

Bir ziyaretgâh olarak Kum'un önemi öncelikle yedinci imam Musa b. Ca'fer'in kızı Fatıma Masume'nin türbesi nedeniyle. Ziyaret açısından ikinci önemi Kum ve civarına gömülmüş olan birkaç Alevî şahsiyet nedeniyle. Üçüncüsü şehre beş kilometre mesafede inşa edilmiş olan Cemkerân Meccidi nedeniyle. Bu türbeler ve kutsal mekânlarla birlikte Şii bir merkez olarak Kum'un saygın konumuna ve Fatıma Masume'nin mezarını ziyaret etmenin önemine dair masum imamlardan nakledilen çok sayıdaki rivayet Kum'u Meşhed'den sonra İran'ın ikinci kutsal kenti yapmıştır. Irak'taki kutsal türbelere ulaşımın sınırlı oluşu ve Meşhed'in İran'ın merkezinden uzak mesafede bulunması, Safeviler döneminden beri Kum'un bir ziyaret merkezi olarak önemine katkıda bulunmuştur.

201/816 yılında Fatıma Masume, Abbasilerin o dönem başkenti Merv'de (halen Türkmenistan sınırları içindedir) bulunan kardeşi Ali Rıza'yı ziyaret etmek amacıyla Medine'den İran'a doğru yola çıktı. Seyahati esnasında Save'de hastalandı. Oradan Kum'a geçti ve buraya varduktan on yedi gün sonra vefat etti. Eş'arîlerin ileri gelenlerinden Musa b. Hazrec adındaki ev sahibinin evine gömüldü ve mezarının üzerine bir kümbet dikildi. 256/870 yılından sonraları Kum'a gelen imam Muhammed el-Cevâd (b. Ali er-Rıza)'ın kız kardeşi Zeynep, mezarının üzerine bir kubbe yaptırdı. Bu kubbe 350/961 yılında yerini yeni bir yapıya bıraktı. Zamanla Kum'un pek çok asilzade seyitleri mezarın civarına gömüldüler. Abdülcelil Râzî'ye göre, Tuğrul Bey dönemi Selçukluların önde gelen vezirlerinden olan Abu'l-Fazl Irâkî, Masume'nin türbesinin üzerine büyük bir yapı inşa etti.²² Yine Abdülcelil Râzî, bu yüzyıl boyunca pek çok kimsenin ziyaret maksadıyla türbeyi ziyaret ettiğini aktarır. Türbe kompleksinin onarımı sonraki yüzyıllarda Safeviler dönemine kadar devam etti.²³ İran'ın pek çoğunun Ehl-i Beyt mezhebini kabul ederek Şiiliği geçmesi ile Safeviler döneminden itibaren bir ziyaretgâh olarak Kum'un önemi arttı. Kaçarlar ve Pehleviler dönemi boyunca şehri ziyarete edenlerin sayısı mütemadiyen arttı. Günümüzde ise kutsal bir şehir olarak Kum'un önemi Meşhed'e yakındır.

Feyziye medresesi ile türbe arasına inşa edilen eski mezarlık (Sahn-ı Atîk) Şah İsmail ve onun oğlu Şah Tahmasb tarafından inşa edildi. Sonraları Kaçarlar döneminde yenilendi.

²² Bkz. Nakz, s. 219.

²³ Türbe-yi Pâkân, c. 1, s. 20-21.

Türbenin doğusuna doğru uzanan ve Atâbekî Mezarlığı olarak bilinen geniş yeni mezarlık Mirza Ali Asgar Han Atabek tarafından inşa edildi. Feth Ali Şah'ın eserleri arasında dikkat çeken türbenin üzerine yaptırdığı yaldızlı kubbedir. Son zamanlarda, aradaki duvarların yıkılıp camiye ilaveler yapılmasıyla, türbenin batı yakasında bulunan Burûcerdî mescidi (veya Mescid-i A'zam) türbeyle birleşti. Şu anda türbe kompleksi ve ilave yapıların bulunduğu alan 13,527 m² dir. Son dönemlerde seçkin üst düzey ilim adamı türbenin içine gömülmüştür. Bu da ziyaretgâh olarak türbenin cazibesini arttırmıştır. Çoğu İslam Devriminden sonra vefat eden seçkin eğitimci ve politik simalar olan bu şahsiyetler arasında Ayetullah Seyyid Esedullah Medenî, Allame Muhammed Hüseyin Tabâtabâî ve Murtaza Mutahhârî de bulunmaktadır. Şehirde Hazreti Masume'nin türbesinin yanı sıra imamzâdelere (İmamların çocuk ve torunları) ait, bilhassa Pakistan, Hindistan ve Körfez Ülkelerinden gelen Şii ziyaretçiler tarafından ziyaret edilen pek çok türbe vardır. Ayrıca şehrin sınırları içinde bir ziyaretgâh olarak özel bir cazibe kazandıran Cemkerân mescidi vardır.

Kutsal bir şehir olması hasebiyle Kum, çok sayıda göçmeni kendisine çekti. Dini ve kutsal bir bölgede yaşama hevesi, orayı kalıcı ikametgâhlarına dönüştürdü. Şehirde turist ve ziyaretçiler pek çok otel ve pansiyon mevcuttur.

Son beş yıldır, türbenin etrafındaki bölgeyi geliştirmek amacıyla yeni bir plan uygulamaya kondu. Bu bölgedeki ev ve iş yerlerinin yıkılması bu projenin kapsamındadır. Yine türbenin kubbesinin yeniden tezyini için, 200 kilogram 24 kratlık altına ihtiyaç duyulduğu ifade edilen, bir plan vardır. Bağışlar sayesinde Şehrin büyük bir alanını kontrol eden Türbe kompleksi Astâne, bir araştırma enstitüsü, pek çok yazma esere sahip kütüphanesi, müze ve kliniği içeren bir külliye'dir. Zâîr adında aylık bir dergi ve Peyâm-ı Astâne adında günlük gazete çıkmaktadır. Devrimden sonra Ma'sumiye adında büyük bir medrese Astâne tarafından inşa edilip yönetmesi için Havza'nın otoritesine bağışlandı.

İran ve Irak'ın kutsal türbeleri ve geleneksel matem törenleri arasındaki bağlantı eskiye dayanmaktadır. Matem günleri boyunca şehrin her tarafından sayısız matem grupları türbede bir araya gelir. Yüzyıllar içerisinde dolayı Kum'un yas geleneği ve törenleri, Şii merkez olma vasfından ve ülkenin her tarafından ziyaretçi çeken bir ziyaret merkezi olması hasebiyle ülkenin diğer bölümlerine de yayıldı. Şehirde matem törenleri için

inşa edilen pek çok tekiye ve hüseyniye İran'ın diğer şehirlerinkinden daha büyüktür.²⁴

Cemkerân Mescidi

Şehirden 5 km uzaklıktaki Cemkerân köyünün yakınındaki mescit en önde gelen ziyaretgâhlardan birisidir. Târih-i Kum'da²⁵ birkaç yerde Eş'ârîlerin bölgeye varmasından önce bile önemli bir köy olarak zikredilmektedir. Yine eserde Benî Esed kabilesinin Cemkerân'a yerleştiği kaydedilir.²⁶ Bu kaynak köyün kökenine ile ilgili sayısız rivayet aktarır. Bu rivayetlerden birisine göre köy Davud b. Süleyman (peygamber) tarafından kurulmuştur. Bu rivayetler, bu yerin eski çağlardan beri kutsal bir karaktere sahip olduğunu vurgular.

Bir rivayete göre, cami on ikinci imamın burada ikamet eden bir Şii'ye kendi toprağında bir cami inşa etmesi direktifleri doğrultusunda inşa edildi. Bu inanaşa dayanarak genel olarak caminin özel bir kutsallığı olduğuna inanıldı ve "Kutsal Cemkerân Mescidi" olarak isimlendirildi. Yerleşim yerindeki en eski kitabe 1153/1740 tarihli olup üzerine ayetler kazılmıştır. Kitabede (caminin) kurucusu olarak Ağa Ali Ekber Cemkerânî olduğu zikredilir.²⁷

Cemkerân Mescidinin özel bir niteliği, salı ve perşembe geceleri, Kum ve diğer şehirlerden binlerce ziyaretçinin buraya gelip önceden belirli özel dualar etmeleridir.

Yaygın olarak inanılır ki, her kim peş peşe kırk defa Salı geceleri mescidi ziyaret edip mescidin içinde belirtilen duaları ederse, on ikinci imamı şahsen görmeye muvaffak olacaktır. Yılda on milyondan fazla insan Cemkerân mescidini ziyaret etmektedir. Cami ve çevresi İslam Devrimi'ni müteakiben son yirmi yıl boyunca oldukça genişlemiştir. Mescit ve onu çevreleyen geniş açık alan Salı ve Perşembe geceleri binlerce hacı ile dolur. Bu ziyaretçiler, Kum'a diğer günlerden oldukça farklı bir görünüm vermektedirler.

²⁴ Bkz. Fakîhî, *Târih-i Mezhebî-yi Kum* ve Abbâsî, *Târih-i Tekâyâ va Azâdâri-i Kum*, burada matem töreni ve geleneği ile ilgili bilgi verilmektedir.

²⁵ *Târih-i Kum*, s. 34-35.

²⁶ a.g.e., s. 38.

²⁷ Cemkerân mescidi, bu yer hakkındaki yaygın inançlar, geleneksel adetler ve dini törenler için bkz. Seyyid Ca'fer Mîr Azîmî, *Mescid-i Mukaddes-i Cemkerân*.